

Legenda Ratkó Józsefről

*Albert Zsuzsa, Antall István, Ágh István, Babosi László, Buda Ferenc,
Bugya István, Jánosi Zoltán, Kocziszy Éva,
Nagy András László és Serfőző Simon kerekasztal-beszélgetése.*

ALBERT ZSUZSA: 1968-ban jelent meg Ratkó József első kötete, ugyanúgy, mint Serfőző Simoné. Akkor született a Hetek Társasága, úgy tudom, mind a ketten beletartoztak, akkoriban szerveződött ez a generáció.

SERFŐZŐ SIMON: 1961-ben találkoztam először Ratkó Józseffel az *Új Írás* szerkesztőségében, de azt hiszem, akkor még kezét sem fogtunk, csak egymásra pillantottunk Váci Mihály szobájában. Ebben az évben indult az *Új Írás*, s ekkor még nem volt szó arról, hogy Hetek költői csoport, jóval később neveztetünk így, körülbelül úgy 1967–68-tól kezdődően, amikor már Miskolcon éltem, és a *Napjaink* szerkesztőségében dolgoztam. Azokat a költőket igyekeztem szerepeltetni a *Napjaink*ban, akiket szellemi társamnak gondoltam, akikkel baráti viszonyt próbáltam kialakítani. Az ország különböző részein éltek, Raffai Sarolta Kalocsán, Kalász László Szalonnán, Ratkó József Nagykállóban, Buda Ferenc akkor még Pusztafövenyön, majd később Kecskeméten, ketten éltek – Ágh István és Bella István – Budapesten.

Kabdebó Lóránt irodalomtörténész, aki abban az időben ugyancsak Miskolcon dolgozott, keresztelt el bennünket Heteknek. Mi ki nem találtuk volna, hogy csoport legyünk, mindenki tette a dolgát, külön-külön, egymástól függetlenül, ugyanakkor nem volt ellenünk a megnevezés. Ugyanazt mondtuk, más-más hangsúlylyal, más-más költői eszközökkel, hiszen a vidéki Magyarországról jöttünk valamennyien, és az itt szerzett élményeket emeltük verseinkbe.

A. Zs.: Ezt a vidéki Magyarországot Ratkó József később ismeri meg, ő budapesti, csak szerencsétlen családi körülményei következtében került vidékre.

JÁNOSI ZOLTÁN: Egy-egy egyszerű dalában is mintha a népdalok muzsikája szólna. „Itt kezd a táj lejteni. / Hó üti, eső döngöli, / villám rúgja, tapossa, / kőkeményre, laposra.”

A. Zs.: Amikor Tiszadobon volt a gyermekvárosban, az egész környék a hazája lett. A lexikon tévesen írja, hogy „lelencyerek volt” – nem volt lelenc, csak lelencotthonban volt gyerek.

ANTALL ISTVÁN: Azt írja tévesen a lexikon, hogy törvénytelen gyerek volt. Azért került lelencbe, mert az apja erősen ivott, az anyja pedig beteg lett. És a szó szoros értelmében szétesett a család. A rokonság nem tudta összetartani.

BABOSI LÁSZLÓ: Mikor 1949-ben rákban meghalt édesanyja, akkor esett szét a család.

A. Zs.: Olyan tehetség volt az apja, aki nem találta magát. A vándorszínészségnek volt valami halovány legendája, versekkel próbálkozott, kielégületlen ember

volt, aki nyilvánvalóan a saját egzisztenciális nyűgei, önértékelési zavarai miatt is menekült folyamatosan az alkoholba. De nem a harmóniát találta meg az ivásban, hanem az agresszivitást Teljesen szétverte a családot. Kihajtotta éjnek évadján őket a lakásból, de Jóska férfias szeméremmel nem beszélt túl szívesen erről.

A. Zs.: Az apját voltaképpen menti a verseiben. Ilyenek az „Apám helyett írott versek” például.

ÁGH ISTVÁN: Apját irodalmi hősként szerepelteti, amit a beszélgetésekben elmond róla, azt versben is megírja: „apám elitta mindenét, feleségét, két gyereket”.

B. L.: Feleségét, két gyereket, tagsági könyvét.

Á. I.: Vallomásában olvashatjuk, hogy mikor az apja versét szavalja egy ünnepegyen, és belesül, pofont kap tőle. Arra gondoltam, hogy nem innen származik-e az ő költészettel való kapcsolata, és hogy költő akar lenni. Azt írja utána Jóska, hogy: apámnak nem ismerte senki a verseit, most hangzott volna el először a fia előadásában, nagyon fontos eszméről, a szabadságról szól, és abba is belesül a gyerek! Azt is elképzelem, hogy ez egy olyan elhatározásra készítette, mellyel apja álmait valóra váltja, ő írja meg azt, ami apjának nem sikerült. S olyan embernek kell lennie, akinek szava van, érvényes szava van az igazságra.

A. Zs.: Négyen voltak testvérek, az édesanyjuk túrt, szenvedett, időnként elment Orosházára a nagymamához, s akkor a gyerekek megszöktek az apjuk elől. A rendőrök vitték el őket gyereketthonba, mert hiába értesítették az apát, hogy a gyerekeit az utcán szedték össze hajnalban, az nem ment értük. Az édesanyjától egy gyűrűt örökölt, MKP fölirattal. Az édesapja kitelepítési biztos volt Budaörsön, amiért kapott két házat meg szőlőt. Azokkal sem tudott mit kezdeni. Ahová először került állami gondozásba, mint József Attila, Öcsödre, onnan kiadták őt is különböző falvakba, ahol ugyanúgy verték, mint valamikor József Attilát.

BUGYA ISTVÁN: Erről gyönyörű vallomást tesz az önéletrajzában. Amit azután még felnőtt fejjel is igen gyakran emlegetett, mint valami rossz álmot. És azok a dolgok valóban olyanok lehetnek, nevelőszülőknél, árvaházakban...

A. Zs.: Melyik nevelőotthonból küldték először Önökhöz?

B. I.: Előttünk volt Erdőbényén. Ott ma emléktábla van. Volt abban valami sorsszerű, azt hiszem, hogy ő a tiszadobi gyermekvárosba került, ez talán a sorsnak valami jóvátétele is lehetett. Így utólag azt hiszem. Mert hogy Jóska iszonyatos gyermekkor után, ahogy földolgozta később már felnőtt fejjel, gyermekvárosi élményeit, emlékeit, valahogy így szólt róla: „ámulva vettem észre a bajaimon túli világot”. Azt mondja például, és ez egészen megrendítő, hogy „ott vettem észre, hogy a felnőttek nem csak azért vannak, hogy a gyerekeket verjék”. Tehát a gyereketthonba kerülése afféle jóvátétel is volt, mondhatom ezt azért is, mert olyan gyerekek közé került, akik egészen kiemelkedő szellemi képességűek voltak. Sőt, erkölcsi képességűek.

NAGY ANDRÁS LÁSZLÓ: Én úgy tudom, hogy a Bugya családban saját családot is talált.

B. I.: Beszélni nem illendő, azt hiszem, ilyen dolgokról, de mert az érdemet semmiképpen nem vehetem magamra, és nem is teszem, valahogy úgy is alakultak a dol-

gok ott a gyermekvárosban. Az egy különleges csodálatos milió volt a háború után, az a hatalmas életkedv, léletszeretet, valahogy mindennek lökést adott. Gyönyörű emberi közösség volt, korábban Hajdúhadház és az újabban Tiszadobra került gyermekváros. Szüleim pedig az alapítás óta ott dolgoztak, s mi nyolcan voltunk testvérek, mindannyian egy falkában, mondhatom, hogy úgyszólván minden pillanatban együtt éltünk az állami gondozott gyerekekkel. Így esett, hogy valóban Feri bátyámmal, Jancsi bátyámmal, akik velem egykorúak voltak, csodálatos, sokáig, sírig tartó barátság volt... Jóska szeretett közöttünk lenni. Nemcsak ő, az a korosztály olyan volt, hatan, nyolcan, tízen, középiskolás éveimben, egyetemi éveinkben, de még később is, nyaranként el-eljöttek hozzánk, és akkor együtt voltunk.

Egyszer megjelent középiskolás korában egy bendzsóval, jöttek le a dombon hárman-négyen nagyszerű fiúk, és pengette, énekelte hogy „Lement a nap a maga járásán”.

A. Zs.: Ott tanulta újra az anyanyelvét, azt tekintette szülőföldjének.

B. I.: Tiszadob után már nem kerülhetett máshová, mert aztán onnan Nyír-egyházára középiskolába került, s aztán egyetemre.

A. Zs.: Nagyszerű dolog, hogy gimnáziumba kerülhetett.

B. I.: Előbb építőipari technikumba, ez kicsi részlet, de ez is mond valamit.

A. Zs.: Miért hagyta abba az egyetemet. Harmadéves volt, úgy tudom, Szegeden.

J. Z.: Kétféle válasz van erre. Az egyik politikai jellegű, hogy a versei miatt, a *Nagyméném*, a *miniszter asszony* és egyéb művei miatt és az ellenzéki magatartása miatt távolították el. Ez az egyik változat, a másik pedig, a le nem tett vizsgákat jelöli meg okként.. Nem tudom az igazságot.

B. I.: Ratkó 1956 szeptemberében magyar-történelem szakon kezdte az egyetemet, és meglepő, hogy ő, aki mélyen történelmi érdeklődésű volt, 1957 elején leadta a történelmet, saját szavaival ezt a „kaméleon tantárgyat”...

A. Zs.: Nem csodálom, én is leadtam.

B. I.: Feltehetően nem tetszett neki a történelem erősen marxista jellegű oktatása, és helyette az olaszt vette fel, de ezzel nem volt szerencséje. Mert a következő évben első nekifutásra nem sikerült a szigorlata, több alkalmat pedig nem engedélyeztek neki, pedig elvi lehetősége lett volna rá. Ehhez viszont tudni kell még azt, hogy Ratkón ekkoriban súlyos idegkimerültséghez hasonló pszichés betegség tünetei jelentkeztek, és ez hátráltatta őt a vizsgára való felkészülésben. „Halálfélelmek, víziók, hallucinációk” gyötörték. „Olykor azt hittem, megőrülök. Ha magamban voltam, valaki szüntelenül noszogott, borzalmas dolgokra nógatott” – írta egyik levelében. Kétszer kezelték hosszabban Budapesten, a Hárshegyi szanatóriumban, ahol mesterségesen altatták. Egyébként itt találkozott és kötött életre szóló barátságot az akkor ugyancsak ott tartózkodó Sánta Ferencsel, s rajta keresztül ismerkedett meg Nagy Lászlóval, Szécsi Margittal, Juhász Ferencsel s számos jeles személlyel. De térjünk vissza az egyetemre: 1958. november elején Ratkó a szokásos irodalmi „szeánszokon” felolvasta többek közt a pesszimista hangvételű s a korról kegyetlen látéleletet adó *Bármi, csak mégsem ember* és a *Nagyméném, a miniszter asszony* című versét, ami nagy vihart

kavart az egyetem bizonyos oktatói és diákjai körében. (Ezt egyébként Nagyfalusi Tibor egyik visszaemlékezésében megírta.) Ratkót becstelennek, ellenforradalmárnak, anarchistának, osztályától elidegenedettnek bélyegezték meg. Ne feledjük a feszült és vészterhes korabeli időt: már lezajlottak az írópercek, Nagy Imrét és társait júniusban kivégezték, megszületett a népi írókat elítélő pártállásfoglalás. Ratkó mindezek után nem kapott engedélyt a pótszigorlatra, tehát évismétlésre kötelezték. Megpróbálta az olaszt leadni s megszokosítani magát, mert így folytathatta volna a tanulást, de az egyetem ehhez sem járult hozzá. Ratkó mindezt úgy értelmezte, hogy a vezetés „szolidan”, „de nagyon határozott” mozdulattal el kívánja „tanácsolni” őt az egyetemről, így hát vette a kalapját, és távozott.

BUDA FERENC: Szegeden a Komócsin-klán regnált annak idején, a Komócsin-klán egyik tagja viszont '56-ban Debrecenben volt DISz titkár, Komócsin Zoltán. Emlékszem is rá, kissé zömök, korpulens, tömzsi emberke volt. Szorongva, félelem közepette mondotta el a beszédét a Benczúr utcai diákszálló előtt a diákoknak, akik inkább csak füttyszóval válaszoltak a közhelyeire.

A. Zs.: Mikor volt ez?

B. F.: Valamikor október huszonharmadika és november negyedike között.

A. Zs.: Maga ott volt.

B. F.: Igen, ott. Másodéves egyetemi hallgató voltam akkor. Valakit meg kell említeni okvetlenül, aki mindkettőnknek a pályáját egyengette annak idején: Kiss Tamást Debrecenben. Nagyszerű ember volt, s nagyszerű költő. Hál' Istennek hosszú életet élhetett, teljes életet, akár az ősatyák. Jól emlékszem rá: amikor én Ratkó Jósának színeét sem láthattam, csak a verseit olvashattam még az ötvenes évek közepén az *Alföld*-ben, Tamás bácsi nagyon meleg hangon hívta föl a figyelmemet rá. Akár csak Kalász Lászlóra. Akit egyébként akkor már megismertem. Igen sokat köszönhetünk neki. Jóska szinte apjaként szerette Tamás bácsit.

A. Zs.: Egész következő költészete '56 igézetében született, mindaz, amit a temetetlen holtakról, törvénytelen halottakról ír, erre vonatkozik. Forradalmakra emlékezik, tizenkilencről, Dózsáról, és mindig '56-ra gondolunk vele együtt, ez volt titkos jelentése, így jelenhetett meg.

B. L.: Amikor 1971 decemberében megjelent a *Tiszatájban* a *Törvénytelen halottaim*, akkor abból botrány lett, mert 1956-ra való rafinált utalásait természetesen a cenzorok is értették. „A holtak derésén / Nagy Imrét ki üti? / Ki gyűjtja föl Dózsa gyönyörű koronáját, / vastrónját ki gyűjtja föl? Akad-e / hóhér az éjszaka-arcú urak közt? / Nem, nem akad. Nekünk kell / megszülni, fölnevelni, / etetni őket is.” Persze Nagy Imrén itt a sárrétudvari költőt és a mártír miniszterelnököt is érthetjük. Ilia Mihálynak a közlés után természetesen igazoló jelentést kellett írni, hogyan kell értelmezni „helyesen” verset.

Á. I.: A költő Nagy Imre felesége is úgy említette a férjét, hogy „a költő Nagy Imre”. Össze ne tévesszék Nagy Imrével.

J. Z.: Mégis, amikor Ratkó leír egy-egy ilyen mondatot, hogy „Milyen forradalom veretett itt le? Mennyi Werbőczy s Zápolya kell ennyi halálhoz?”, akkor

ugyan Zápolyáról meg Werbőczyről beszél, de hát értelmes olvasónak elemi volt az áthallás iránya.

B. L.: A Petőfi Irodalmi Múzeum őriz egy érdekes hangfelvételt, melyet 1971-ben egy író-olvasó találkozón rögzítettek az Eötvös Kollégiumban. Ratkó miután igen szuggesztíven felolvasta többek közt a *Törvénytelen halottaimat* is, várta a megdöbben, megilletődött hallgatóság kérdéseit. Senki sem mert kérdezni, nehogy valami „rosszat” mondjon. A levegő megtelt feszültséggel, s egyre kínosabb lett a beszédes hallgatás, amelyet a költő tört meg. Elmondta, hogy a vers a következő havi *Tiszatájban* jelenik meg, reméli, sajtóhiba nélkül, mert a korrektúrában Nagy Imre a sárrétudvari parasztköltő nevét N. I.-re akarták szűkíteni. „Nem tudom, miért?” – „tanakodott” Ratkó félig már nevetve, s a közönség hangos „mindentudó” nevetésben tört ki, majd hirtelen csend lett. – „Talán azért, mert félreértik a Nagy Imrét, másra gondolnak” – bökte ki az egyik kollégista. – „Tény az, hogy a *Holtak derese* az Nagy Imre sárréti költő kötete. Tehát „A holtak deresén Nagy Imrét ki üti?” – ez logikus és jogos kérdés. Annál is inkább, mert tudóvészben halt meg, és a csendőrök állandóan verték. Nemrég jelent meg a gyűjteményes kötete. És én nagyon szeretem Nagy Imrét. Ezért írtam bele a versbe. Hogy félreértik, az pedig, azt hiszem, a félreértőknek a hibája” – fejtette Ratkó.

Á. I.: A hatvanas évek elején mutatta be Sánta Ferenc valamelyik pesti preszszóban az *Élet és Irodalom* szomszédságában. Nem emlékszem másra, mint hogy hosszú verset mutatott nekem. Talán az *Éjszaka* első változata volt. Két *Éjszaka* című verset írt. Akkor ott még nem tudtuk, hogy majd egy költőcsoportba tartozunk. Már az első látásra szimpatikusak lettünk egymásnak, és éreztük, hogy tehetséges ember a másik. Egyébként Jóska a Hetek helyett Nyolcokban gondolkodott. Kiss Anna valamivel később jelent meg első kötetével, őt is hozzánk számította egyik versében.

A. Zs.: Hogy a számoknál maradjunk, ő magáról többször írta, hogy ő a harmadik, a legkisebbik. Ez meglátszott az egész magatartásán, szegedi egyetemi éveiben a szegények hercegének nevezték, ahogy Annus Józseftől értesültem. Meglátszott ez Pesten is rajta?

Á. I.: Minálunk, a Hetek között Jóska volt inkább a király, olyan szempontból, hogy vidéken is pesti maradt. Ami egy pesti, külvárosi srácnak, proli gyerekeknek önbizalmat és határozott föllépést adott Nagyállóban, az hiányzott belőlünk Bella Pistával Pesten, mert vidékről származtunk, vagy pedig Serfőző Simonból, aki tanjáról került Miskolcra. Ő jó megjelenésű volt, és határozott.

B. F.: Debreceni lévén, első ízben még diák koromban az *Alföldben* adtam közre zsenyéimet, ott találkoztam először Ratkó Jóska nevével s verseivel. Akkor már tudtunk egymásról. Aztán a fiatal írók tanácskozásán Pécsen a hatvanas évek elején ismerkedtünk meg személyesen is Jóskával. Am ez olyan volt, hogy na, végre találkoztunk! vagy már megint találkoztunk. Ilyen érzése támadt mind a kettőnknek, s ezt utóbb be is vallottunk egymásnak mint két testvér, ami annál különösebb, mert ő sokgyerekes családban nőtt föl, azaz árván, de sok testvérel, nekem viszont egy szál sem volt. És

nagyon jól esett a lelkemnek, hogy hirtelen támadt egy majdnem ikertestvérem, hisz természetem meg formára bár különbözőek vagyunk, de egy esztendőben születtünk. Ő egy pár hónappal korábban.

A. Zs.: Igen, de azt hiszem, hogy a természetük is különböző.

B. F.: Hogyne, egészen más. Jóskához képest jóval zárkózottabb voltam, ő viszont kitárulkozó, kapcsolatteremtő, azonnal hangot talált az emberekkel, s ez a kétféleség valamiképp mégis utat talált egymáshoz. Mind a ketten vidéken élünk, így Pesten, szerkesztőségekben, többnyire az *Új Írás*nál, s olykor Debrecenben, Kállóban, Nyíregyházán találkoztunk. Megesett, hogy Kecskeméten. Már mind a ketten nagycsaládosak voltunk, egyszer csak hallom, megáll valami gépjármű a házunk előtt, Jóska szállt ki belőle egy nagy láda almával. Olyan ember volt, aki adta nemcsak azt, amije volt, hanem sajátmagát is. Az én zárkózottságom is feloldódott a társaságában. Ha találkoztunk, akkor akinek új verse volt – s az többnyire ő volt –, az megmutatta a másiknak, vagy elmondta, felolvasta. A Hetek közül egyébként hárman voltunk azok, akik már korábbról ismertük egymást: Kálász Laci, Ratkó Jóska meg jómagam.

J. Z.: Két költői irány hat rá alapvetően, és ez haláláig így fog érvényesülni. Az egyik természetesen József Attila, mert melyik az a magyar költő, akire József Attila nem hatott, de őrá aztán különösen. Úgy gondolom, hogy valóban ő úgy is érezte, hogy magát József Attilát írja tovább. A sorsában is volt valami József Attila-i, az árvaságában, a lelencsorsában, sőt aztán abban is, és az már a napjaink történelme, hogy ezt a József Attila erejéhez hasonlító tehetséget a korabeli magyar társadalom hogyan izolálja, hogyan helyezi egyre inkább a peremre. S hogyan hal meg ez az ember aztán 53 éves korában.

Amit Ratkó megteremtett, az egyre inkább – és a rendszerváltozás után még inkább – a perifériára, peremre igyekezett száműzni az irodalomelmélet is. Ezt a fajta közösségi, a dolgokat megnevező, korábban a szocializmus létező valóságával nagyon markánsan szembeszegülő költészetet a marxista és posztmodern teória egyaránt megtámadta. De akkor még csak az egyik forrást mondtam el, amikor József Attilát emlegettem. A másik, a népköltészet és a folklór teljesebb világa volt, ezért is nevezi a ratkói költészetet Görömbei András balladás tónusú, a magyar népballadák és a népdalok világából is táplálkozó költészetnek. És volt egy harmadik „nagy” példája is, a „nagy” szót azért hangsúlyoztam ki, mert úgy is hívták a példaadót. Pályája későbbi szakaszában Nagy László vonzásában él. „Megyünk utánad, Halott” kezdősorral, *Nagy László* címmel, hatalmas verset írt Nagy László halálára. De az életműve egészen a *Segítsd a királyt* drámáig hihetetlenül egységes a nemzeti alapkérdések megfogalmazásában.

A. I.: Milyenek is ennek a költészetnek az ideáljai? Jóska megvallottan – egyébként nemzedéktársaihoz hasonlóan (Szöllősi Zoltán, Sánta Ferenc) – megkóstolja vagy követendőnek tartja a tanyasi tanítót, az önmagát a közösségnek szétosztó embert, de maga is visszamegy egyetem után Berkeszre nevelőnek. Úgy gondolja, hogy a társadalmi szerep a közvetlen cselekvés a költészetével összefér. De közben ezek az ideálok megkoptak, mert az erőszakos kollektivizálással a falut

szétverik, az embereket a földekről elüldözik, iskolákat összevonják, szóval egy csomó ostobaság települ rá az ő gyönyörűséges elképzelésére. Ők a népi irodalomból, ha mást nem, annyit biztosan hoztak, hogy a társadalom megújításának alternatíváját abban a tiszta, az ő számukra tiszta eszményként élő paraszti világban keresték.

Á. I.: Hogy ő meg kell váltsa ezeket a szegényeket, egész élete erre ment rá.

A. I.: A paraszti élet keserű tapasztalatai, amikor kiadják nevelőszülőkhöz, ütökvetik, és nem engedik iskolába, és dolgoztatják, az sem fordítja szembe ezzel a világgal.

B. L.: Azért is fontos neki Tiszadob, mert itt került először állandó nyugalmat és biztonságot adó családi közösségbe. Itt fedezte fel, hogy a saját bajain kívül van egy másik világ is. Tiszadobot mindig második születése helyének nevezte.

J. Z.: Azt azért ne bizonyítsuk be egymásnak, hogy egy Nagyállóban vagy Szalonnán – Kalász László ott élt – élő költő ugyanazokkal az esélyekkel létezik az irodalomban, mint a Budapesten lakó. Ratkót azért csak kisodorta – részben nyilván a saját életének a fordulópontjai is hozzájárultak ehhez – az élet a perifériára. Nem akarom azt mondani, hogy utólag gyártotta ehhez az ideológiát, mert bizonyos, hogy ő valóban hittel fordult ezekhez a peremvidéken élő emberekhez. De amikor azt fogalmazza meg, hogy „meg kell laknunk ezt a hazát, meglakni minden talpalatnyi földjét, és művelni azzal is, hogy belehalunk”, akkor tulajdonképpen a saját léthelyzetét – egy kicsit utólag is – értelmezi. És a legmagasabb rendű eszmeiség révén értelmezi, elmondok egy példát is erre. Szécsi Margittal a nyolcvanas évek elején Pécsen találkoztam először. Beszélgettünk Ratkó Józsefről, illetve feljött a beszélgetésben, hogy én Budapestre fogok valószínűleg Nyíregyházáról költözni, mert ott van az irodalom centruma. Szécsi Margit azt mondta, hogy: ez nagy butaság volna – és csillogott a szeme –, hiszen ott van Ratkó! És akkor értettem meg, hogy a magyar költészetnek egy jelentős, élvonalbeli csoportja Ratkót valóban hatalmas szellemi erőnek tekinti ott a végeken is.

Ratkó valóban a lehetőségek maximumaként alakította ki önmaga személyiségét, és különleges orientációs pont lett azon a vidéken.

Á. I.: Mi azt hittük, és úgy is mutatta, és költői megnyilvánulásai is arra vallanak, hogy ő ezt a perifirikusságot nem érezte a költői elismerésben. Abban érezte, hogy ott mindennél másképpen nehezebb az élet. De ha Ratkónak egy verse megszületett, akkor azonnal országos lapban megjelenhetett, ugyanez történt Budával is. Az viszont nyilvánvaló, hogy mert nem volt benne az irodalmi nyüzsgésben, életben, az a verseit ritkította inkább, mint szaporította volna. Szóval az a magány nem alkotó magány volt, abban örökké helyi harcokat kellett vívni, például, hogy le ne bontsák a Váci Mihály szülőházát...

A. I.: Lebontották!

Á. I.: ...hogy a tákosi templom festett tábláit vigyék vissza. Ilyen helyi gondnoki feladatokat vállalt, és az sokkal több időt vett el, mint az irodalom.

A. Zs.: Költészetéről azt mondják, hogy kezdeti korszakában inkább leíró, képekben rendkívül gazdag, nyelvileg kitűnő, aztán tovább épül, amikor a hosszú

verseket kezdi írni. Mikor élete szimbólummá válik. Amikor a meg nem születettkről, a lelencekről, a halottakról, a törvénytelen halottakról ír, családélménye egyetemessé lesz. A szülőktől örökölt baloldaliságtól eljut a nemzet teljes átéléséig.

A. I.: Hallatlanul fontos a történelem „beemelése” a költészetbe, természetesen, mindenfajta didakszis, oktató szándék nélkül. „Magyarország temetőföld, posztumusz humusz. Történelme soha el nem évülő priusz.” Ezek olyan történelmi élmények, amelyek eleve esztétikai magasságba emelkednek. Én ezt egyrészt a történelem megtapasztalásának érzem, másrészt azon történelmi gondok feltárásának, amiket folyamatosan elhallgattak. Amit ő úgy fogalmazott meg, hogy „jobban tudjuk a jövőt a múltnál”.

A. Zs.: Hogy „öreg a jövőnk”.

J. Z.: Ezt Nagy László is...

A. I.: A magyar költészetből hatott rá a Juhász Ferenc-féle lírai történelmi szemlélet vagy kifejeződés és a népi költészetben Illyés meg Sinka, akiket folytattott. És teremtett egy országot, a temetők, halottak országát, ami egyedüli a magyar költészetben, s az ő alvilágában is olyan élet folyik, mint idefönt. Sőt.

A. Zs.: Ez a legvégletesebb kép: egy halott ország.

A. I.: Ez a *Halott halottaim* olyan vers, ami a magyar költészetben szerintem egyedülálló, ilyen esztétikai magasságba emelni a mocskot, a vért, a szemétdombra vetett életeket, nemcsak közvetlen képi világában döbbenetes, hanem ha az áttételeit elkezdeném kibontani, egyszerre társadalomlélektani tanulmány, létfilozófiai kérdésfelvetés, morális felelősségre vonás és mégis színvonalas esztétikum, ha költői jelentéstartalmainak ezer szálát elkezdeném kibontani. Egyedülálló ez a vers. Érvényes mind a mai napig.

J. Z.: Ratkó ugyan a végeken él, de kiváló érzékkel a nemzet és a korabeli Európa leglényegesebb problémáit fogja meg. Igaz, hogy keveset ír, de azokban mind lényegszerű kérdéseket tesz föl, illetve keresi rájuk a választ. És ehhez tartozik a nemzetfogyás ügye is. „Megépiül halott-Magyarország”, ami riasztó kép, s ezen kívül is nagyon lényeges kérdés lesz a rendszerrel való szembeszegülése. Tehát ahogy megyünk végig a költői pályáján, valóban, a terjedelemmel együtt, a daloktól a hosszabb verseken át a szintézis erejű drámájáig, egyre inkább eszmeileg és gondolatilag is tágul világa. Filozófiai értelemben s a nemzettudat és a történelemtudat, a történelem felmérésének tekintetében is. És pontosan ezek azok az elemek: a nemzeti gondolkodás, a történelemtudat – benne mondjuk az egykézés vagy a meg nem született gyerekekkel való foglalkozás –, amit a posztmodern koherenciájában megfogalmazott irodalomelmélet elutasít, mint olyat, ami nem az irodalom területe.

B. L.: És az előbb még fontos lett volna említeni azt, hogy Ratkó szerint a költészet egyik legfontosabb feladata a nemzettudat sérülésének a megjavítása, gyógyítása.

A. Zs.: Igen, a költészet feladata, hogy ezen segítsen.

A. I.: Többször láttam írni. Képes volt beülni a rádióba a velem szemben levő íróasztalhoz, persze, télikabátban, csak a kalapját tette le, és írta a kis esszéit. Né-

ha úgy éreztem, mégis menekül az írás elől. A magányában kerestem ezt a fajta elbizonytalanodó, menekülésféle érzést. Mert szellemi társa ebben a közegben, sem a nagykallói könyvtárban, sem ebben a furcsa, községgé züllött városban, de még Nyíregyházán is alig volt. A magány mellett pedig a rendkívül erős felelősségtudata volt, ami gyakran lefogta a tollát, ami megkímélte az azonnal reagálásoktól, az olcsó aktualizálástól. Nem tudott vele a nyíregyházi értelmiségi réteg sem mit kezdeni. A fővárosból nézve pedig valami furcsa mítosz épült köré, hogy van a távolban valaki, akihez hogyha elmegyünk, Nyíregyházáról is ki kell menni Nagykovácsra, akár japán filmrendező vagyok, akár néprajzos, akár televíziós vagyok, meg kell állni Nagykovácsban.

Á. I.: Amikor alkalma volt, fölmondta verseit. Mindet tudta fejből, szenvedélyvel adta elő.

A. I.: És szépen!

Á. I.: És szépen. Sose felejttem, a Hauer cukrászdában, akkor még Erkelnek hívták, a Rákóczi úton találkoztunk, a Szophoklész-fordítását vette elő, már kész volt az első felvonása. Jó hosszan, egy órán át olvasta föl, s míg élvezettel hallgattam, magyarázta, mennyire melléfordította Trencsényi-Waldapfel. Megragadta az embert az előadása, mint színészi teljesítmény is.

A. Zs.: Mikor Antall István a nyíregyházi rádióban volt szerkesztő, Ratkó szalagra mondhatta a verseit. Ez megmaradt, és amikor én meghallgattam az egészet, akkor döbbsenem rá, hogy mekkora költő Ratkó.

A. I.: Ennek a generációnak volt egy mindent elsöprő igénye a szociális igazságosságra. Ezzel viszont a mindenkori hatalom, amely a baloldaliságot kisajátította, élt és visszaélt. Amikor csak tehette. Egyébként pedig esztétikai értelemben az ezzel a társasággal szemben álló posztmodern törekvések képviselői is szeméretre vetik a népi irodalomnak és azoknak, akik a hagyományos költői eszményeket képviselik, hogy ők „a hatalomnak édes gyermekei” voltak. Holott ez egy óriási nagy hazugság, torzítás a megítélésben, mert Jóska egyszerre kétfelé hadakozott – mindig morális alapon – a hatalommal szemben az igazságosságért. Tehát ő nem azért volt ellenzéki, mert elhatározta reggel, borotválkozás közben, hogy én pedig ellenzéki leszek, hanem már azzal azzá vált, hogy a valóságot a maga realitásátában a maga tisztességes szempontjai szerint akarta megírni. És sajnos, a valóságnak és a hatalom által hirdetett eszméknek az ég egy adta világon semmi köze nem volt egymáshoz, köszönő viszonyban nem voltak egymással.

J. Z.: Ehhez szeretnék valamit hozzátenni. 1956 után megjelenik két antológia, az egyik a *Tűztánc* (1958) a másik a *Tiszta szigorúság* (1963). Ezeknek a szerzői rendszerhű költők jobbjára. A kötetre azt lehet mondani, hogy a valós társadalommal szemben, egy levert forradalom árnyékában, komoly kritika nem fogalmazódik meg. Megítélés szerint a magyar költészetben a Hetek és a Kilencek költészete (nekik szerencsés-jük volt, megjelent 1969-ben az *Elérhetetlen föld*) hoz fordulatot. Ez összesen tizenhat költő. Közülük tizenkettő ma is él. Ez a két költői csoport, akik között alig van néhány év különbség, tehát gyakorlatilag egy nemzedéknek lehet őket tekinteni, ők nem a körön belül – most Domokos Mátyás szavával élek – nem a „körön belül nézték és javít-

gatták” a rendszert, hanem szorosan odamentek a magyar valósághoz szociális értelemben is. Tudniillik mi volt a helyzet? Vagy azok a költők kaptak hangot, akik a két lojális antológiában szerepeltek, vagy pedig a nagyok is megszólaltak később: Nagy László, Juhász Ferenc, Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes, de rendkívül elvontan, metaforikusan. Áttételesen szóltak a súlyos kérdésekről. Ez a költői módszer pedig, amit a Hetek kidolgoztak, lefedi a magyar világot geográfiailag is. Kalász László Szalonnán, Serfőző Miskolcon, Raffai Sarolta Kalocsán, Buda Ferenc az Alföldön, Ágh István, Bella István Budapesten ugyanis miről írtak? A tematikájukban mi volt a közös? Hogy itt gyarmatszerű állapotok kezdenek kialakulni, hogy csak pseudo-közéletiség létezik, hogy ez a világ javíthatatlan. Gyakorlatilag ezt fogalmazták meg. Mikor? Hát 1968 táján, s talán ezért is nem jelenhetett meg az antológiájuk. Amikor Prágában kitör a csehszlovák forradalom, nevezzük most annak, és a Varsói Szerződés csapatai bevonulnak, a magyarok is az északi szomszédok országába. Tehát amikor érett költészetükkel a Hetek kőkeményen nekimennek a kornak, akinek füle volt rá, hallotta, pontosan akkor jön egy történelmi esemény, ami a megrendült ideológia miatt lehetetlenné teszi az antológiájuk kiadását. Egyébként pedig a Kilenceké is kínkeservesen valósul meg, noha Nagy László, Juhász Ferenc, Váci Mihály és Kormos István egyaránt azt mondják, hogy ezt a könyvet meg kell jelentetni.

Á. I.: Megkísérelte a hatalom, hogy magához édesgessen bennünket. Ebbe a származásunk, szociális helyzetünk, a nép-nemzeti kötődésünk is szerepet játszott. Kik kaptak akkor József Attila díjat? A Hetek! Nem Csukás Pista, Orbán Ottó, hanem Ratkó, én, Bella, Buda. És úgy tűnt egy ideig, mintha mi lennénk az édes gyermekei a hatalomnak. De mi azt tudtuk már, hogy mindig föl akar használni valakit a rendszer, 1949-től kezdve. Testvéreink voltak az elszenvedői. A *Tűztánc* csalódást okozott a hatalomnak, mert nem hozta azt a művészi minőséget, amit elvárt, azután próbálkoztak velünk, népi származásunk miatt is. Ez persze meghatározza a viselkedést, a stílusunk is ennek a következménye lett. Elődeink József Attilától kezdve Illyés, Sinka, Nagy László...

A I.: Nagyon érdekes az emberi arca Jóskának. Gyakran kétségbeesem, hogy nehogy az emlékeim másfelé vigyenek el, mint ami a valóság volt. Amikor a közelmúltban odaadtam egy írást egy tanáromnak, akkor azt mondta, hogy „túlfényeztem” Jóskát. Én meg azt mondtam, hogy abszolút nem kellett túlfényezni, mert ilyen volt. Azzal varázsolt el, abban a pillanatban, ahogy közelebb kerültünk egymáshoz – életének az utolsó tíz évében talán –, hogy az első szavától kezdve érezni lehetett, hogy *valakivel* beszél az ember! Volt a személyiségének valami férfias bája – mondanám, ha nem félnék a szótól –, férfias kedvessége. Ez bennem egy apaélményt kettőzött meg. Az én apám egy nagyon zárkózott, de Jóskához nagyon hasonlatos, nagydarab szép férfi volt. Annyira zárkózott, hogy nekem nem lehetett közvetlen és baráti viszonyom vele. És talán furcsa, hogy ezt a személyes dolgot ide hozom, de Jóska nekem sorsfordító emberi élményem. Tudniillik újságírónak lenni Magyarországon azt jelenti – különösen a Magyar Rádió nyíregyházi stúdiójában –, hogyha az ember nem lát túl az orránál, akkor megmarad a „hiánycikk a bokafixes zokni” leleplező riportoknál, kritizálhatja akár a Pátyola-

tot is, de nem veszi észre, hogy az a régió mi mindent tud. Én Jóskának köszönhetem, hogy egyrészt az írást mint közvetlen cselekvést felmutatta nekem, megmutatta azt, hogyan lehet fegyelmezetten, kicsit szikárabban, nem a saját szójátékaimban fűrődve írni. Egy írásomat ki is preparálta, tehát végigolvasta, jegyzetelte. Ugyanígy előttem mutatta meg, hogy mitől jó vagy rossz egy vers. Mikor én egy kazal verssel beállítottam hozzá boldogan, hogy hoztam jó verseket, akkor Jóska egymás után dobálta ki, nem jó, nem jó, nem jó – kicsit durvábban fogalmazott –, mondtam neki, hogy állj! Most mutasd meg, hogy mitől jó vagy rossz egy vers! Olyan kristálytisztán, ha tetszik okos versértelmezéssel, ha tetszik, verselmélettel bebizonyította egy pillanat alatt, hogy mitől rossz egy vers, hogy teljesen el kellett fogadnom, és teljesen azonosulnom kellett a nézetével. Jóskában elveszett egy csodálatos nagy szerkesztő. Mivel Szabolcs-Szatmárban nem volt irodalmi műhely, esélye sem lehetett. Debrecen pedig távol esett, vagy nem volt minden esetben eléggé vonzó az *Alföld* fölállása, ha voltak is személyes barátai az *Alföld* szerkesztőségében.

A. Zs.: A *Tiszatáj*...

A. I.: Messze volt.

B. L.: Ilia Mihállyal nagyon jó barátok voltak...

A. I.: Levezett vele. Egyébként ezt az egész egyetemi affért is Ilia volt, aki először Jóska halála után szépen, barátságosan, de a tényekhez ragaszkodva megírta. És csak azt tudom mondani, hogy fantasztikus volt vele együtt dolgozni, bár mondom, átéltem vele, hogy hetente kellett volna neki két 15–20 soros kis esszét írni, másfél flekket egy-egy általa kiválasztott versről. Ám amikor azt a kettőszáznegyven forint ötven fillért fölvette a munkájáért, akkor elkezdett előlem menekülni. Nekem üldözni kellett, a következő hét végéig, hogy kicsikarjam belőle az írásokat. Egyszer bezártam egy autóba, amivel kimentem utána Tiszadobra, hogy írja meg, és ott olvassa föl nekem azt az esszét a versről. A szó szoros értelmében úgy éreztem, hogy akkora felelősségnek tartja az írást, amely felelősség elől, hát bizony, ha nincs olyan lelkiállapotban, akkor, igyekszik elhúzódni az ember.

Á. I.: Így volt a prózáirással is. Könyvre szerződött a Móra Kiadónál az *Ezerszínű Magyarország* sorozatba. Ebbe én is írtam a szülőföldemről, Jóska Kelet-Magyarországról akart. Mikor egyszer meglátogattam, amit mutatott nekem ebből, az teljesen költészet volt. S mert nem lehet egy népet, tájat, a történelmet bemutató könyvet költői tényként fölfogni, nem is lett abból más, csak pár töredék. Persze, gyönyörű. Jóska igazi föloldódása biztos, hogy a dráma lett volna, amint a *Segítsd a királyt!* és a Szophoklész-fordítás mutatja.

N. A. L.: Amikor 1981-ben a nyíregyházi színház megalakult, Ratkó kislány halála után életének legsúlyosabb heteit, hónapjait élte. Menekült. Emberek közé is meg alkoholba is. És ennek egyik helyszíne a színház büféje volt. Kora fiatalságomnak szentje, meghatározó költői élménye volt. Akkor talákoztam valakivel, aki nem volt éppen ugyanaz, mint akit én a lelkemben ápoltam. Elszaladtam a könyvtárba, levettem a kötetét, elolvastam, és megnéztem, hogy tényleg szent-e? Arra

jutottam, hogy ott van a kötetben az az érték, amihez képest teljesen mindegy, hogy a költő most éppen milyen állapotban van.

Ebben a periódusában barátoktunk össze, kiderült, hogy valami egészen mély vonzalom él benne a színház iránt. Egyre többször hozta fel, hogy szeretne írni egy drámát Istvánról. Mondott is belőle gyönyörű sorokat. A legváratlanabb helyekről kapott elő sajtócédulákat, és olvasott föl briliáns bekezdéseket. Azonban a kompozíció körvonalai nem látszottak. Körülbelül másfél év ismeretség után egyszer csak meghívott Nagykállóba azzal, hogy menjek ki, főz nekem slambucot. Mondták nekem, hogy annál nincs nagyobb kitüntetés, mintha Jóska valakit meghív, és slambucot ígér neki. Pontosabban öhömt. Miközben a konyhában ettünk, előrukkolt azzal, hogy ő megbízik bennem, és ha én rendezem a drámáját, akkor ő megírja. Ez nem megszokott menete egy mű megszületésének, de így történt.

KOCZISZKY ÉVA: Nem hiszem, hogy ez furcsa sorrend lenne, az a bizonyos hatékonyság, ami a színpadon elhangzott szóban van, ez a költő számára azt hiszem, elementárisan fontos tényező.

N. A. L.: Nem igazán bízunk a dráma megszületésében, mert a *Segítsd a királyt!* című dráma körülbelül annyi sorból áll, mint a teljes költői életmű. Másrészt pedig színházban nem jártas ember számára egy ilyen történelmi műnek a kompozíciója, megkomponálása – úgy gondoltuk – erejét meghaladó feladat.

Volt a *Hangsúly* című rádiós műsorunk, amelyet Ratkó Józseffel, Antall Istvánnal és Görömbei Andrással együtt csináltuk a nyíregyházi rádióban. A nyíregyházi rádió három határon át szólt magyar hallgatókhoz. Ennek megvolt a maga felelőssége és pátusza is. És nagyszerű eszköznek bizonyult arra, hogy Jóskából kipréljük a drámát.

A. I.: Jóska mondta nekünk, készül egy drámám István királyról, ha már belekezdünk ebbe a *Hangsúly*ba – amit velünk együtt szerkesztett az elejétől –, akkor én ezt a drámát odaadom az első részbe. Hát közeledett a rádiófelvétel ideje, a színészeknek papírt kellett volna adni, szöveget. Nagy András László rendező barátommal az ő Skodáján kibotorkáltunk Nagykállóba, és persze néhány kocsmai árcédulán kívül nem volt semmi. Remekbe szabott sorok voltak, de töredékek. Semmi más. Én, izgága természetemnél fogva elkezdtem Jóskával hepciáskodni: becsaptál minket, senki nem vesz téged komolyan, és igaza is van! Űlt ez a nagydarab ember a fotelben, és tűrte, hogy ott hordom rá a szemetet, és egyszer csak azt mondta, hogy „Na menjetek a fenébe!”. Leforrázva elhúztunk, és azt éltük át, hogy ebből aztán soha többé nem lesz semmi. Másnap reggel négy óra negyvenkor Jóska csengetett a lakásom ajtaján, ez azért volt érdekes, mert akkor ment a vonat Pestre, és a lányát vitte ki a vonathoz. Én egy szál gatyában fogadtam. Morcosan, de határozottan mondta, hogy menjünk a konyhába, főzzél kávé! Rágyújtott, leült és elkezdte mondani: *Segítsd a királyt!* Első jelenet, első szín. Szereplők: öreg, király... S én ültem a házgyári lakás negyedik emeleti konyhaasztalánál, és éreztem, hogy ilyen csodát a bűdös életben többet nem fogok átélni. Mert ami ott megszólalt, az nem egyszerűen költészet volt, hanem már annyira érezni lehetett, hogy tudja, mi az, hogy színház. Beleszeretett a színházba.

Á. I.: Ez hányban volt?

A. I.: Nyolcvanháromban kezdtük a *Hangsúlyt*, és az első számban – tehát 1983. november 13-án volt az első közönség előtti felvétel! – már két jelenet elhangzott. És senki nem hitte el városban, hogy Jóska darabja kész lesz. Soha nem felejttem el, hogy Margócsi Jocó bácsi, aki szerette és becsülte Jóskát, megsimogatta a fejemet: ugyan, kisfiam, soha nem lesz ebből semmi. Csak te annyira rajongó vagy, hogy elhiszed. Mondom neki, hogy kész van! De még akkor se hitte, csak a bemutatón.

Á. I.: Az a feltételezésem, hogy már előbb is gondolt az István királyra, és mikor a fia meghalt '81-ben, akkor zuhant rá Imre herceg sorsa, és akkor indult meg benne a dráma, úgy képzem.

A. I.: Csak töredékekben. Benne lehet, hogy kész volt talán, de leírva nem. A kocsmai árcédulák nem az én túlzásom, hanem a szó szoros értelmében így volt.

Á. I.: Ez folyamatos munkára vall.

B. L.: Igen, ez szerintem is pontosan így van. Egy ilyen rendkívül összetett, sokféle tudást szintetizáló drámát másképp nem lehet megalkotni. Az 1970-es évek második felében és az 1980-as évek elején Ratkónak kevés műve jelent meg, a kívülállóknak úgy tűnhetett, hogy voltaképpen nem ír semmit. Ez persze nem volt igaz, és épp a hagyatékában megmaradt töredékek, különböző feljegyzések, félbemaradt szövegek és piszkozatok mutatják, hogy ekkor is dolgozott, bár megjegyzendő, hogy néhány fontos közügyben való részvétele rengeteg időt és energiát rabolt el tőle (például a „Béres-ügy”). Ettől függetlenül, szerintem Ratkó állandóan dolgozott, állandóan „működött benne a vers”, de azt hozzá kell tenni, hogy sokáig érlelte a dolgokat. A Szent Istvánról szóló drámatervét először a hetvenes évek közepén említi egyik interjújában, de kellett neki tizenvalahány év a megvalósításhoz. És épp ez bizonyítja azt, hogy fejen belül mindent végiggondolt, hogy mikor az ihlete, intuíciója és teremtő ereje elérte a megfelelő koncentrátsági állapotot...

A. Zs.: Meg a fia halála.

B. L.: Az is hozzájárult ehhez, de szerintem nem csak az járult hozzá, mint egyesek hiszik, tehát mikor ezek az alkotó energiák egyesültek, akkor tényleg az történt, amit Antall István említett az előbb, hogy leült az asztalhoz, és egymás után ontotta a jeleneteket.

N A. L.: A dráma először ebben a rádióműsorban hangzott el, részletekben. Egy idő után világos lett, hogy az ő fejében ez készen van. A sorok különböző szalvétákon, fecniken, egyebeken megvannak, a kompozíció a fejében, csak össze kell írni. Előfordult, hogy már ott ültek a színészek, vártak a szövegre, miközben ő még gépelte. És fantasztikus volt, mert nyomdakészen. Vagy ez esetben: mikrofonkészen. Tehát a fejében tökéletesen készen volt.

J. Z.: Amikor elolvastam először, nekem az volt a határozott érzésem, hogy Ratkó egész költészete ezt a művet készítette elő. Mintha egész életében arra készült volna, hogy ezt a hatalmas szintézist megírja, mert ha a *Rákóczi földjén* költészet, akkor a *Segítsd a királyt!* pedig koncentrált költészet. A magyar nyelv kincseit egészen az archai-

kus nyelvhasználattól a költők, írók és gondolkodók stiláris megidézésén át a jelenig csodálatos műalkotásba sűríti egybe. Ez a módszer nagyarányú tiltakozás is a nyelvet kannibalizáló posztmodern szélsőségek ellen. A másik ennek az egész műnek a politikai, illetve a társadalmi gondolata. 1985-re van készen, akkor be is mutatják, s 1989-ben szétesik egy világbirodalom. Ratkó szeizmográf idegrendszere ezt már jóval korábban érzékeli. Azzal, hogy Istvánt teszi, az államalapítót, a dráma főhővé, pontosan jelzi, hogy itt egy új országot kell majd rövidesen a magyar értelmiségnek megalapítania. Akik István körül mozognak, forognak, azoknak a szereplőknek mindnek megvan a maga részizagsága. De csak az: a rész koncepciója. Az egyetlen, aki egy teljes nemzet és ország perspektivikus létének az igényét képviseli, István, az államalapító a darabban. S neki kell megvívnia ezekkel a részizagságokkal, részerőkkel, amelyek mind csak a saját orrukig látnak. Hihetetlen gondolat, 1985-ben! És hogyan viselkedik majd a magyar értelmiség a rendszerváltás után? Ezt szembesíteni lehetne a Ratkó-drázával.

B. L.: Ezért nem játsszák.

A. I.: A *Segítsd a királyt!* azért döbbenetes mű! Maga a *Hangsúly* nagy szellemi és politikai kaland volt. Az élő rádiófelvételek, közösségi élménnyé váltak, középiskolások álltak a folyosón, amikor mi egy kis teremben csináltuk a rádiófelvételt, és hallgatták órákon keresztül, hogy ott mi megy. Jóska egyébként a drámáról ott mondta el, hogy az előregedő hatalomról beszél: hogy pontosan értsék: Kádár Jánosról beszélek. Rémülten szólt föl a közvetítő kocsiból a technikus, hogy most mit csináljunk? Kérdem: Forog a szalag? Forog. Mondom, akkor forogjon tovább. A két rendőr, aki az első sorban ült, ismertük őket, és örültünk is, hogy ott vannak, mert ők legalább valódi információkat vittek a megbízóinknak, nem a hisztériát, ők annyira meg voltak ijedve, hogy megkérdeztek tőlem, hogy hova teszem a szalagot. Mondom, viszem haza. Azt mondják: jaj, de jó, ne add oda senkinek! Mondom, dehogyan adom.

Ez a műhelymunka Jóskából nagyon sok mindent kihozott, mert rendszeres feladatokat adott. Kéthónaponként közönség előtti rádiófelvétel volt. Nagy András László kegyetlen volt, mint egy igazi színházi ember, ott kétszer ötven perc, de inkább kétszer hatvan percnyi felvétel készült, s a második résznél azt is megengedte, hogy másfél-két órán át vegyük föl a színdarabot. A közönség kipusztult persze éjfélutánban, vagy éppen nem akart elmozdulni, mert ilyen alkalom is volt.

A fia halála. Nemcsak ihlető ereje volt ez a *Segítsd a királyt!*-nak – tehát, hogy István király nem volt ott az apja temetésén, és így elvesztette a saját gyermekét –, de Jóska magára is vonatkoztatta ezt a szimbolikus helyzetet, ő sem volt ott az apja temetésén, és afféle sorsbüntetésként élte át, hogy kilencéves fiát elveszítette. Iszonyatos küzdelem után, mert a leukémiával megpróbálta ő is fölvenni a harcot. A Béres-cseppek segítségével, ami ismét morális válság is, hogy én kipróbálom-e a gyógyszert a saját gyereken, vagy bízom az orvosokban?

N. A. L.: Még egy másik, nagyon szerencsés lehetőséget adott a rádió: több színészt kipróbálhattam és köthettem ki az igazinak gondolt szereplőknél. Nagyon-nagyon izgalmas munka volt, és közben rengeteg beszélgetés, konzultáció, fantáziáink csapongása.

A. Zs.: Megadta azt a segítséget, amit egy rendezőtől kaphatott.

N. A. L.: Nem igazán lehetett Ratkónak segíteni. Jellemző anekdota: már próbáltuk a darabot, és az egyik jelenet sehogyan sem állt össze. Információ hiányzott, főleg mondatok voltak benne, képtelenek voltunk megoldani. Ő is látta, hogy nem működik. Megbeszéltük, hogy akkor itt mondjuk öt sort ír, ezt a kettőt kihúzzuk, és nézzük meg, hogy rendben lesz-e? Jó. Másnap hajnali hatkor csönget, örömmel nyitok ajtót, na, hoztad az öt sort? – Nem, nem hoztam. – Miért nem hoztad? – Mert nem írtam. – Miért nem írtad? – Én mondtam nekik, hogy ezt meg ezt kell mondani, de nem akarják mondani. Mármint a szereplők. Ugyanis kiderült, hogy a teljesen kész előadás ott van a fejében, és amit nem akar mondani István, azt ő nem tudja leírni. Hiába győztem meg arról, hogy dramaturgiailag ez fontos és szükséges lenne.

Körülbelül 65-ször ment Nyíregyházán a *Segítsd a királyt!* ebből legalább hatvankettőt együtt néztünk meg Ratkóval a világosító fülkéből, mert ott lehetett dohányozni. A negyvenkettediknél egyszer csak azt mondja nekem: „komám, neked görögöt kell rendezni”. Mondom, nem fogok görögöt rendezni. A görög drámákban rejő brutálisan nyers konfliktusok egy túlfinomult, rosszul lefordított szövegben szólnak meg, és ezt én nem tudom áthidalni. Erre azt mondta: „Jó, mondd meg holnap, melyiket, majd én lefordítom neked.” Rágta a fületem, no melyik görögöt fordítsa le. Mondtam, hogy Szophoklész *Aiasz* című darabját. Erre a maga gógös hangsúlyával azt mondta, hogy „másodlagos művekkel nem foglalkozom, Antigoné!” „Jóska, nem tudsz görögül, se semmilyen nyelven” „Tudok magyarul!” Nehezen, de csak leesett a tantusz: „Jóska, téged a temetetlen holtak problémája érdekel? 1956?” Az érdekel, hogy lehet-e együtt élni el nem temetett múlttal, el nem temetett halottakkal? Mondta, hogy „persze”.

Hónapokkal voltunk '56 harmincadik évfordulója előtt. Őt nem a görög dráma izgatta, hanem valami nagyon mély erkölcsi dilemma és a felháborodás.

A. Zs.: Ez a törvénytelen halottaink ügye.

N. A. L.: Igen, komolyan kellett venni, és akkor jött az a probléma, hogy „Jóska, te nem tudsz görögül, pláne nem tudsz filológiai szinten”. „Akkor szerezz nekem egyet!” – mondta. Így találtam szerencsénkre Évára, akitől Ratkó fantasztikus nyersfordítást kapott. Két sor volt maga a nyersfordítás, és az oldal további huszonnégy sorában mintegy lábjegyzet, filológiai elemzés, az adott szónak, kifejezésnek teljes asszociációs körét föltáró briliáns mikro tanulmányok sorozata. Talán a szállóigévé vált sorok sorsa a legtanulságosabb.

A. Zs.: A „sok van, mi csodálatos”?

K. É.: Édesanyám hozta ezt össze, aki a szolnoki színháznál dolgozott, de én abban az időben éppen lelkes görög szakos hallgató voltam, már úgy, hogy közben tanítottam a szegedi egyetemen a magyar tanszéken, és éppen Hölderlin német nyelvű *Antigoné* fordításából készítettem annak idején a kandidátusi disszertációm. Ezért teljes egészében benne éltem az *Antigoné*-ban. És benne éltem egy olyan fordításban, amelyet annak idején gúnyosan kinevettek, ugye, ismeretes az, hogy Goethe is, amikor felolvasta neki Voss Hölderlin-fordítását, akkor olyan ne-

vetőgörcsöt kapott, hogy alig tudták lecsillapítani. Azok a fordítások, amelyek ki-
lógnek az akadémikus fordítások tradíciójából, és valamit belevisznek az eredetibe
– például egy olyan mozzanatot a szellemi atmoszférából, amelyet annak idején
mondjuk Hölderlin a francia forradalom utáni csalódásában, Diotima elvesztésével,
hatalmas lelki és szellemi, politikai krízisben élt át –, az ilyen fordításoknak idő
kell ahhoz, hogy megérjenek.

Akkor én ebben benne voltam, úgy éreztem valóban, hogy ilyen fordításokra
van szükség, amelyek nem egyszerűen csak egy tudós munkának az eredményei,
hanem abból a költészeti közegből jönnek, amely adott pillanatban valóban meg-
mozdít egy egész nemzeti kultúrát. S azt gondoltam, hogy számomra ez nagyon
nagy megtiszteltetés – és ma is így érzem –, hogy felkínálhattam Ratkó Józsefnek
ezt a nyersfordítást, mert teljesen meg tudtam élni azt, hogy hogyan válik magyar
nyelvűvé, hogy válik költészetté. Amit én a görögből a magam sokkal szerényebb
nyelvi képességeivel megpróbáltam – egy szó helyett sokszor húsz szóval – vissza-
adni, abból a költő kiválasztja azt, amire az ő nyelvazete rezonál. Nálam rengeteg
volt a lábjegyzet, mert mindig körül kellett írni a dolgokat, és érzékeltetni azokat
az árnyalatokat, amelyeknek az együttesére valamit, nyilván soha nem lehet, ezt
tudjuk, egy pontos megfelelőt találni. Emlékszem azokra a beszélgetésekre, sok-
szor egész napokat töltöttünk együtt itt a budapesti lakásunkon, és reggeltől estig
beszélgettünk. Sokszor csak néhány sorról beszélgettünk egész nap. Emlékszem,
erről a kardalról, amit említettél, a híres első stasimonról, erről talán napokig be-
szélgettünk. Hogy miért lett tulajdonképpen közhelyessé ez a Mészöly által ismert
és Trencsényi Waldapfel által is ismert híres fordításban „Sok van, ami csodálatos,
de az embernél nincs csodálatosabb”. Mért hamis ez ma, a nyolcvanas években, és
mondanám, hogy ma még inkább, nyilvánvalóan, és hogy mennyire a szophoklészi
pesszimizmus nem igazán jó szó, inkább azt mondanám, hogy ráérvés az emberi
törekvések tragikus elhibázottságára. Mennyire benne van ebben a kardalban, és
ezt mennyire kihagyták, és mindezt az emberi vakságot, ami e dráma főhőseit is,
ugye, Kreóntól kezdve végig, az egész végig kíséri a pusztulásig.

N. A. L.: A gond az, hogy egy olyan jelenet után szólal meg a kar, ahol Kreón
a legsökönösebb, legmakacsabb, legkártékonyabb, a leghülyébb az egész darab so-
rán. És utána szólal meg a kar, hogy „Sok van, mi csodálatos...” Két eset van, vagy az
egy ironikus mondat, hiszen a dolog további része is arról szól, hogy az ember önhitt-
ségében miket képes elkövetni, vagy félre lett fordítva. Arra jutottunk, hogy a legen-
dás, szállóigévé vált sorok félrefordítás eredményei.

K. É.: Tudjuk, hogy ezt a kardalt nem lehet valójában lefordítani, mint ahogy
semmit, de mégis hadd idézzük itt a Ratkó-fordítást, hogy világosabb legyen,
hogy miről is beszélünk mi itt a Lacival. Tehát ugye, Kreón arról beszél, hogy az
állam érdeke nem engedi meg a lázadó eltemetését, és azt oda kell adni a mada-
raknak, pontosabban, ahogy Ratkó fordítja, az éhkutyáknak és a saskeselyűknek
táplálékul, akkor jön Antigoné, aki a tiltás ellenére eltemeti, s jön közöttük ez
a bizonyos beszélgetés az íratlan és az írott törvények viszonyáról. Hát ugye, az
írott törvények hihetetlen labilitása egyfelől, minden egyes politikai kontextusban

másként, de nagyon jól megmutatkozik, de ugyanakkor megmutatkozik az is, hogy az eltemetetlen, a feldolgozatlan, egyszerűen csak a kapukon kívülre, a város kapuin kívülre tett múltnak milyen ereje van. És milyen pusztító ereje van. Jön a dögvész a városra. És ebben, mondhatnám, a pestises levegőben a bűzlő hullák között hangzik el ez a kardal. Ez az, amit igazából az eddigi magyar fordítások nem vettek bele. Bocsanatot kérek, nem vagyok szavalóművész, csak abból a szempontból, hogy amiről beszélgettünk, világosabb legyen, idézném József fordítását. „Sok szörnyű csodafajzat van, s köztük az ember a legszörnyebb”, mondja, a „csodálatos” helyett.

N. A. L.: Mennyire máshogy hangzik, mást jelent ez?!

K. É.: És ugye, az egész kardalban is, amiről az előbb is beszéltünk, hogy ez nemcsak az emberi szférának a teljes tönkretvése, hanem a földé, a természeté, mondhatnám így, hogy a természet erőivel egy olyan konfrontálódás is, amiből az ember csak vesztesként kerülhet ki.

Számomra is meghatározó élmény volt tehát az együttműködés Ratkó Józseffel, amikor az *Antigonét* elkezdtük együtt végigbeszélni, az egész drámát, és az, amilyen mélyen József át tudta élni ezeket az archaikus konfliktusokat. Nem pusztán erkölcsi, politikai vagy más eszmei szinten, hanem mélyen bele a görög vallásosságnak a gyökereiig, és mindebben az antigonéi személyiségben rejlő szakadékokat és kétségbeesetten lázadó vonásokat is értette, ugyanakkor ezt a mélyréteget egy olyan valóságos, és ma is azt hiszem, hogy nyelvi is hiteles, pátoszzal tudta tolmácsolni, hogy ez számomra teljesen megdöbbentő, soha nem éltünk ennyire pátosztalan és relativizálódott világban, melyben a Ratkó-féle fordítás szavainak értehetetlen módon még ma is erejük van. Ez mutatja, hogy itt nagyon mély megélés van minden egyes mondata mögött.

S. S.: Két nagyszabású verssel készítette elő a drámák nyelvezetét, ez pedig a *Törvénytelen halottaim* és a *Halott halottaim* című eposzi méretű verse. Az itt megformált nyelvezet az, ami aztán kiteljesedik a drámában és a fordításban. Szó volt arról, hogy nehezen állt össze, legalábbis kívülről úgy látszott, hogy nehezen formálódik meg a dráma szerkezete. Én azt mondom, hogy ennek is megvan az előzménye, mégpedig éppen a két versben, ugyanis azt föl kellett építeni, annak dramaturgiája van. És ezt a tapasztalatot építi aztán tovább és tetőzi be a *Segítsd a királyt!* című dráma.

B. I.: Tudom az előzményét, rendkívül sokszínű volt, életét nagyon is meghatározó, gondolkodásának, erkölcsiségének is forrása volt az a gyermekváros. Visszaemlékszem például azokra a beszélgetésekre, amiket ifjúkorunkban folytattunk, döbbenetes, tulajdonképp filozófiai természetű dolgokról volt szó. Tehát az ő szemléletében ez a világ egységes volt. Erkölcsileg is, természeti vonatkozásában is, és nyelvi felkészültsége is megvolt a dologhoz. Ezért valóban úgy van, hogy már készen volt ő, igaz, hogy csak nagyon nehezen, de fölkészült nemcsak erre a drámára. Milyen kár, hogy a Bethlen Gábor nem készült el, mert abba is kezdte beleásni magát. Az akkori táj és az akkori élet nyelve pontosabb volt, szebb volt. Énszerintem költőibb is volt. Még azt is meg merem kockáztatni, a köznapi élet-

ben, a köznapi beszédben jelen volt a költészet. Ha nem is írott formában. Tanúsíthatom, hogy így van.

Író-olvasó találkozóra hívták Nyírtasra, ahol egy állami gazdaságban sok mezőgazdasági értelmiségi volt – elvtársi világ volt ez még nagyon –, és egy párttitkár beszélt valami iszonyú magyartalansággal, pontatlansággal. Jóska odaszólt neki a szakmájára vonatkozóan. Milyen lesz a termés vagy az idő, és ettől kezdve az az ember elkezdett gyönyörűen, pontosan beszélni. Olyan szépen és hihetetlen pontossággal. Jóska hívta föl a figyelmünket rá, hogy lám, milyen egyszerű a dolog. Ha valaki olyasmiről beszél, ami igaz, amit tud, és amit lelkileg is elfogad, akkor a nyelve pontos és szép lesz. Ellenben ha hazudik, akkor iszonyú dolgokat tud elkövetni.

A. Zs.: Így van. Ezt mindennap tapasztaljuk.

K. É.: Hát meg nagyon jól tudott azért József támaszkodni a magyar költői nyelv nagy hagyományaira, tehát nemcsak biográfikus szinten, ugye szó volt József Attiláról, de hát nyelvi szinten, amit József Attilától tanult, és amit teljesen sajátjává tudott tenni.

N. A. L.: Az előbb Éva által idézett szörnyű csodafajzat a *János vitéz*ben hangzik el. János vitéz nevezi így a sárkányokat.

J. Z.: Valamennyien ismerjük a *Júlia szép leány* balladát, amikor Júlia virágokat gyűjt a réten, és akkor leereszkedik az égből a „fodor fehér bárány”, mert híja esett a szüzek seregének, és elviszi magával oda Júliát. Ratkó a szocializmus utolsó periódusában ezt a gyönyörű népballadai képet radikálisan kifordítja. Egy félvak teremtmény, egy farkas arcú lény jön alá az égből, az adott jelen magyar világába. Nem Júliához, hanem őhozzá, és akkor pontosan így fogalmaz, hogy: „Nem a Napot, nem a Holdat, / szarva közt hozá a múltat. / Szeme mintha nem is volna, / varasodó csillag volna.” Ebben a „varasodó csillag”-ban – ugye a vörös csillag egy önkényuralmi jelkép, ma már annak nevezzük – benne van, hogy mivé minősült át az emberek reménye. Nagy László ezt úgy fogalmazta meg jóval korábban, hogy „kezedben a rózsza lefejezve, / tövises szára az, amit szorítasz”. Ratkó Józsefnél pedig úgy jelenik meg a bizalom legyilkolása, hogy az égi mediátor, az égi küldött helyén feltűnik a szörnyeteg. A balladás tónus meghatározó a *Halott halottaimban*, a *Törvénytelen halottaimban* is. Ezt a költői irányt úgy szokták nevezni, hogy költészetünk bartóki vonulata. S nemcsak nála, hanem egyébként a Hetek többi alkotójánál, így Ágh Istvánnál is (*Virágosat álmodtam*), Serfőző Simonnál a nyelvhasználatban vagy Kalász Lászlónál a rövid terjedelmű „bartóki dalok”-ban, a Kalevala-hatásban Bellánál, Budánál szintén a nyelvben és a kompozíciókban érvényesül ez.

B. L.: Az 1970-es években elkezdett írni egy tanulmányt, amelynek az volt a címe, hogy „A bartóki szintézis megvalósításának lehetőségei a magyar irodalomban”. Erre Németh László *Magyar Műhelye* Juhász Ferenc, Nagy László életműve és Lendvai Ernő Bartók-értelmezése inspirálta. A tanulmányt végül nem fejezte be, néhány része azonban megmaradt, és ebben világosan leírja, hogy szerinte a magyar költészetnek a bartóki szintézist kellene megvalósítania. Akár-

csak Bartók és Nagy Lászlók, Ratkó is behatóan tanulmányozta a magyar és kelet-európai népköltészetet, a népzene és a magyar tradicionális paraszti kultúrát, s mindezen tapasztalatokat felhasználva költészetében ő is megvalósította a bartóki szintézist.

A. Zs.: Ilyen végletesen tragikus verseket, azt hiszem, egyik sem írt a kortársai közül, mint az ő hosszú versei. Ezek a nemzethalált felidéző versek.

J. Z.: Igen, de prózában megjelentek ezeket előkészítő írások, ugye már Illyésnél az egykezés, a pusztulás, Fekete Gyula és mások szintén hasonló ösvényeken mentek. Kalász Lászlónál ugyancsak erős motívum ez. Ratkó kiszámolta azt is, hogy hány embert vesztettünk ezzel.

Á. I.: Az adja az ő verseinek az erejét, hogy maga is át volt itatva a halállal. Már gyerekkorától kezdve, amikor rákos anyját leírja, s amikor az apja utolsó évei foglalkoztatták. Olyan erősen foglalkoztatta a halál, hogy minden testi bajában az jutott eszébe. „Ne siess, fáj a lábam, meg fogok döglenni.” Valami kezdődő érzület lehetett. Szóval bármi rossz történt az egészségével, az mindig halálos volt neki, vagyis ő a halált azért nem tudta megemészteni. És azonosult a nemzethalállal, a családi halálokkal. És érdekes, Déva várából ő holtakból rakott csontvárat épít. Nemcsak a Kőműves Kelemenné, hanem az egész nemzet.

J. Z.: *Az öregek* című versében a halottak villáskulccsal szerelik a földet, és a halottak nélkül Ratkó koncepciójában nem létezne ez a felső világ sem. Nagyon érdekes felfogás ez, részint a mítoszokba vezet, részint pedig egy nagyon racionális magyarázata is van. Hogy ha egy nemzetnek nincs tudniillik történelmi tudata, mint napjainkban az anyaországi magyarság jó részének, és a hagyományait eldobja, akkor az a nemzet önmagát iktatja ki a történelemből.

A. Zs.: Még talán az életéről is érdemes beszélni, dolgozott a nagykallói könyvtárban, először tanított ugye, megnősült korán, négy gyereke volt, úgy tudom.

B. I.: Igen, korán összeházasodott Csöppel, így hívta a feleségét, Lujzát. Akihez örök szerelem fűzte. Mit ne merjek mondani: Ratkó Jóska este borotválkozott meg, lefekvés előtt. Azért ez nem akármilyen. Ők az egyetem után kerültek Berkeszre, a berkeszi nevelőotthonban dolgozott. Hasonló sorsú gyerekekkel, de addigra azért már megváltozott egy kicsit, részint a társadalom is, amiből bekerültek a gyerekek. Másféle szociális háttere volt már az akkori gyermekvédelemnek, de a lelkek mindig ugyanazok voltak, s ő nagy odaadással és nagy hozzáértéssel, szakmailag is jól végezte a dolgát. Tanított orosz nyelvet, akkor hiány volt ebből, és nevelő is volt. Annyira beépült abba a faluba, nemcsak a gyermekotthonba, mert az zárt világ, hanem abba a faluba. Sok évvel később odakerültem, ott dolgoztam négy esztendő, és Jóska sok-sok éve nem volt már Berkeszen, egyszer csak, hiszen barátok voltunk, eljött hozzám. Ahogy meglátták az emberek Ratkó Jóskát, olyan szeretettel özönlötték el, vették körül, tapogatták a kabátját, hogy én ilyenekkel soha nem találkoztam. Gyanítom, hogy azért szerették Ratkó Jóskát az egész országban, mert érezték rajta ezt a hihetetlen erkölcsi tisztaságot. Azt a mosolyt meg ahogy szétártá a kezét bárkinek, ahogy kezet tudott fogni. Vagy mon-

dok egy példát. Én senkitől nem tapasztaltam soha olyan őszinte odaadást, ahogy tudott örülni Serfőző Simon új versének.

S. S.: Nem mindenkihez közeledett tárt karokkal, nagyon meg tudott haragudni emberekre, főleg olyanokra, akik hamis szájúaknak bizonyultak, akikről meggyőződött, hogy gyávák. Meg nem állhatott előtte, akire egyszer megharagudott, és nem is bocsátott meg!

B. F.: Lett volna nekünk egy közös tervünk is annak idején, sajnos, ez végképp félbemaradt. Sokat beszélgettünk mi az elveszett magyar eposzról. Arany tanár úr ezt megírta a maga világképe és őstörténeti látása szerint, de nekünk is megvolt erről a magunk egybehangzó elképzelése, mégpedig nem a hun–magyar monda-körből, hanem bizonyos népmesék motívumaiból. Meg is beszéltek, hogy az ő Lujza lánya, aki néprajzos, segít majd ebben. Én jó néhány közép-ázsiai, kelet európai török nép meséit fordítottam, s ezekben számos, a mieinkkel azonos vonásra találni, közbül másutt sehoh, és lelkesen tervezgettük, hogy majd egyszer nekilátunk, aztán valamit összehozunk belőle. De hát a közös munkából már sajnos semmi nem lesz.

A. Zs.: Meglátogatta őt Nagykállóban?

B. F.: Hogyne, persze, többször is. Kállóban is találkoztunk, Nyíregyházán is, amikor Antall Pista rádióműsort szerkesztett kettőnk részvételével. Sőt, találkoztunk még olyan helyen is, ahol nem írók voltak jelen. Volt néhány év, amikor a Népművelési Intézet, közelebbről a Fiatalok Népművészeti Stúdiója és név szerint Zelnik Jóska szervezésében kézműves tábor működött nyaranként Tokajban, a Bodrog és a Tisza egybeszakadásánál, és Jóska nem is egyszer megjelent ottan, természetesen az obligát sötét öltönyében és fehér ingben. Igaz, hogy nyakkendő nélkül. És ha csak tehetett, kiült horgászni a folyópartra. Egyszer pedig megígérte, főz az egész tábornak néhány kondér öhömt. Ez az ő „nemzeti” eledele volt, magyarán krumplis tészta, na de ő azt fölgazdagította mindenféle belevalóval, nemcsak növényi komponensekkel. Neki is látott egy délelőtt, estére kész is lett az ebéd. Főzés közben nem szeretett senkit közel engedni a kondérhoz Jóska, nem mintha attól félt volna, hogy fölfalják, bár voltak gyermekkorból megmaradt reflexei. Csöpp, a felesége említette egy alkalommal, hogy ha a kezébe kerül az étel, akkor szinte riadtan néz körül, és ő figyelmeztette is egyszer-kétszer: Jóska, nem eszi el senki tőled. Benne maradt kicsi korból, még a bevésődés idejéből.

B. I.: Ahogy horgászott. Hogy ő vajon gyönyörködött tájban vagy gondolkodott, vagy rendezte a dolgait, én ezt nem hiszem. Inkább azt hiszem, hogy ő akkor maga volt a táj. A víz, a levegő, a fa, a hal, szóval úgy bele tudott merülni, olyan természetességgel vált részévé. Talán ezért is szeretett ő annyira horgászni. Bár, hozzá teszem, nagy halat, igazán nagy halat tényleg sose fogott! Egyszer annyit meséltünk egy harcsafogást, ami nem volt igaz, hogy már mi se tudtuk, hogy is volt az, és őszintén kérdeztük egymástól, ez igaz volt, vagy nem volt igaz? Mondok egy példát, mennyire valóban, mint egy táltos: nem olyan véletlen, hogy annak az öreg táltosnak, az óbéli embernek az alakját ilyen hihetetlen szépen megteremtette. Hát az ő maga. Meg persze sok olyan ember is,

parasztemberek és más ilyen bölcsek, akiket megcsodált Jóska. S azokat mind beletette ebbe.

Horgásztunk a Tiszán. Gyönyörű idő volt. Semmi jele, hogy baj lesz. De valahogy Jóska kezdte azt érezni, hogy nem jó. S mondta, hogy komám, menjünk haza. Ez szokatlan volt tőle, mert ha nekiestünk, akkor sokáig horgásztunk. Én morogtam, de hát jó, rendben van. Azt mondta: rosszat érzek. És ahogy elindultunk a folyótól a kastélyig, Andrásy kastélyig, két-három kilométer lehetett az út, oda se értünk, a tölgyfáknál olyan iszonyú vihar kapott el bennünket, hogy szétvert szinte. Másnap kimentünk, visszamentünk oda, ahonnan fölálltunk, az ő rossz érzése miatt elmentünk. Szilánkra szét volt verve, a villám szilánkra szétverte azt a helyet. Horgásztunk, és esett az eső. Fölnéz, azt mondja, elállítsam az esőt? Mondom, igen. És elállította az esőt. Ez az óbéli öregség tulajdonképp, ez a játékoság benne volt már az ifjúkorában is. Hihetetlen, de én most is úgy emlékszem, hogy ha tetszik, ha nem, bármilyen társaságban láttam Ratkó Jóskát, mindig úgy éreztem, hogy ő a legbölcsebb.

S. S.: Egyszer, emlékszem, Mózsi Ferivel, Sánta Feri fiával, kerestek fel. S egyszer csak kezdtek szétpakolni asztalt, széket, és elkezdtek pénzezni. A fal tövéhez dobálták a forintosokat. Játszottak, és nagyon jól érezték magukat.

B. I.: Remekül futballozott. Csodálatosan pingpongozott. Hihetetlen magas szinten sakkozott. Úgy sakkozott, hogy...

S. S.: Még Bella Istvánt is megverte. Ami nagy szó volt!

B. F.: Mindig próbálok elhessegetni az utolsó arcát, amit ott láttam a nagykallói református templomban, ahol fölravatalozták. Próbálok inkább a fiatalabbat földidézni. Arra jobb gondolni. Csak földidézni nehéz: a végső arc nehezen engedi.

A. Zs.: Mitől is halt meg?

B. F.: Sok baja volt. Végül is a halál közvetlen oka úgy tudom, agyvérzés volt.

A. Zs.: Hát ivott is egy időben erősen.

B. F.: Nem ivott többet, mint más. Persze, dohányzott is. De azt hiszem, hogy az ember halálát nem ilyen vagy olyan önkártevő tevékenység okozza elsősorban, hanem valami más. Beljebből indul ez, talán a lélektől. Nem bírta feldolgozni élete és személyisége konfliktusait. Sem feldolgozni, sem pedig kibújni alóla. ❖